

uznaje tylko taki wpływ filozofii, który polegał na świadomym czerpaniu przez pisarzy chrześcijańskich z dzieł znanych im filozofów. Pomija ona jednak możliwość podświadomego oddziaływania różnych nurtów światopoglądowych, wśród których ci pisarze tworzyli. Za minus można uznać także bardzo małą liczbę cytatów źródłowych, które ilustrowałyby i potwierdzały tok myślenia Autorki oraz zastosowaną przez nią metodę wykładu. Ta uwaga odnosi się nie tylko do tekstów patrystycznych, ale także do Biblii, na podstawie której – jak twierdzi Williams – można było dojść do tych samych wniosków, które formułowali filozofowie. Ilość cytowanych źródeł zawsze pozostanie kwestią problematyczną w pracach z zakresu patrologii, jednak w tym wypadku aż prosi się o przykłady.

Recenzowana monografia jest bardzo dobrym wprowadzeniem w zagadnienia epistemologii wczesnego chrześcijaństwa. Stanowi ważną pozycję nie tylko dla patrologów, ale dla wszystkich, którzy w mniejszym lub większym stopniu zajmują się szeroko rozumianą teologią.

Kacper Klusek – Lublin, KUL

***LIBER PONTIFICALIS*, t. 1: *Księga Pontyfików 1-96 (do roku 772)*, układ i opracowanie Monika Ożóg – Henryk Pietras SJ, tłum. Przemysław Szewczyk (1-90) – Małgorzata Jesiotr (91-96), SCL 9, ŻMT 74, Kraków 2014, Wydawnictwo WAM, ss. LXI + 289*; t. 2: *Księga Pontyfików 97-112 (772-891)*, układ i opracowanie Monika Ożóg – Henryk Pietras SJ, tłum. Małgorzata Jesiotr (97-98) – Bogusława Frontczak (99-108. 112) – Agnieszka Caba (109), SCL 10, ŻMT 75, Kraków 2015, Wydawnictwo WAM, ss. 631.**

Nieco ponad 120 lat temu Louis Marie Olivier Duchesne wydał w dwóch tomach *Liber Pontificalis* (*Le Liber Pontificalis*, Texte, introduction et commentaire par l'abbé L. Duchesne, vol. 1-2, Paris 1886-1892) o nieocenionej wartości dla studiów archeologicznych, badań nad sztuką wczesnochrześcijańską, topografią starożytnego Rzymu, dziejami papieżstwa oraz historią społeczną i gospodarczą późnoantycznej i wczesnośredniowiecznej Italii. Od tego czasu w literaturze światowej notuje się coraz większe zainteresowanie tym niezwykle cennym i ciekawym zabytkiem literackim.

Z wielką radością i uznaniem należy odnotować, że nakładem Wydawnictwa WAM ukazały się dwa kolejne – dziewiąty i dziesiąty – tomy podserii „Synody i Kolekcje Praw” opublikowane w ramach serii „Źródła Myśli Teologicznej”, zawierające wydanie tekstu oraz polski przekład niezwyklego dzieła jakim jest *Liber Pontificalis* (*Księga Pontyfików*).

Pierwszy tom omawianej publikacji Wydawcy podzielili na dwie części: pierwsza – posiadająca ciągłą paginację rzymską – jest częścią wstępną; druga – posiadająca paginację arabską (na lewej stronie) i arabską z dodaniem asterysku (na prawej stronie) – jest częścią główną. Część pierwszą – wstępną – rozpoczyna *Wprowadzenie* (s. V-XIII). Następnie Wydawcy zamieszczają wykaz skrótów

źródeł (s. XV-XVII) oraz wykaz skrótów ogólnych (s. XVIII). Część wstępną zamyka bibliografia, podzielona na dwie zasadnicze części: *Źródła* (s. XIX-XXV) i *Opracowania* – w układzie alfabetycznym (s. XXV-LXI), przy czym część pierwsza dodatkowo podzielona jest na trzy działy: 1) *Wydania „Liber Pontificalis”* – w układzie chronologicznym (s. XIX); 2) *Tłumaczenia* – w układzie alfabetycznym (s. XIX-XX); 3) *Pozostałe źródła* – w układzie alfabetycznym (s. XX-XXV).

Zasadniczą część publikacji poprzedzają: 1) *Katalog Liberiański (Catalogus Liberianus, s. 1-5*)*, 2) *Złożenie do grobu biskupów (Depositio episcoporum, s. 6-6*)* i 3) *Złożenie do grobu męczenników (Depositio martyrum, s. 7-10*)*, które są najstarszymi zachowanymi dokumentami dotyczącymi dziejów Kościoła rzymskiego. Następnie umieszczona jest pierwsza część *Księgi Pontyfików (Liber Pontificalis)* prezentująca w porządku chronologicznym sylwetki 96 biskupów Rzymu (s. 11-285*), obejmująca postaci od Piotra (?-55?; 64?) do Stefana III (768-772). Podobnie jak w poprzednich tomach serii „Synody i Kolekcje Praw” teksty podane są nie tylko w przekładzie polskim, lecz także w języku oryginalnym (łacińskim), przy czym tekst oryginalny zawsze znajduje się na lewej stronie i numerowany jest liczbami arabskimi, zaś przekład polski zawsze znajduje się na prawej stronie i numerowany jest tymi samymi liczbami arabskimi co tekst oryginalny, jednak – dla odróżnienia – z dodaniem asterysku. Wydawcy postanowili zaprezentować tekst w najważniejszych formach. Z tego względu przy życiorysach pontyfików od Piotra (?-55?; 64?) do Feliksa IV (526-530) Czytelnik znajdzie aż trzy teksty. Najpierw w równoległych kolumnach Wydawcy umieszczają dwa teksty biogramów z domniemanych streszczeń lub odrębnych redakcji: w lewej kolumnie umieszczony jest tekst streszczenia felicjańskiego (nazwa pochodzi od imienia biskupa Feliksa IV (526-530), na którym kończy się tekst), zaś w prawej kolumnie tekst streszczenia kononiańskiego (nazwa pochodzi od biskupa Konona (686-687), na którym kończy się tekst); przy czym taki układ zachowany jest do Feliksa IV (526-530), gdyż Wydawcy urywają streszczenie kononiańskie w miejscu, w którym kończy się streszczenie felicjańskie, a swą decyzję uzasadniają – zresztą słusznie – „że w ciągu dalszym jest on [tj. tekst streszczenia kononiańskiego] już prawdopodobnie tylko streszczeniem wersji *p* [tj. ogólnie przyjętego tekstu *Liber Pontificalis*], którą przytaczamy w całości” (s. XI). Następnie jest umieszczony ogólnie przyjmowany od VIII w. jako właściwy tekst *Liber Pontificalis*, który L.M.O. Duchesne określa jako „drugie wydanie, poprawione i uzupełnione”. Ten tekst, w przeciwieństwie do streszczenia felicjańskiego i kononiańskiego, opatrzony jest cennymi przypisami.

Całość publikacji zamyka dwujęzyczny (łacińsko-polski) *Spis treści* (s. 286-289*). Warto dodać, że na wewnętrznych stronach okładek znajdują się dwie mapy (obie są identyczne – opisane po łacinie) z zaznaczonymi ważniejszymi miejscami kultu.

We *Wprowadzeniu* autorstwa dr hab. Moniki Ożóg i prof. dra hab. Henryka Pietrasa SJ, w sposób jasny i przejrzysty zostały przedstawione w skrócie dzieje redakcji tekstu *Liber Pontificalis*, historia jego wydań oraz problematyka

związaną z jego autorstwem. Wydawcy zapowiadają też, co jest bardzo istotne, że w drugim tomie znajdą się rozmaite indeksy, które z pewnością będą pomocne przy korzystaniu z *Liber Pontificalis*. „Jest to indeks osób wymienionych w LP, indeks geograficzny i indeks wszystkich kościołów, oratoriów i innych obiektów kultu, ułożonych alfabetycznie, według imion ich patronów” (s. XII).

Drugi tom omawianej publikacji Wydawcy podzielili na dwie części: pierwsza – posiadająca paginację arabską (na lewej stronie) i arabską z dodaniem asterisku (na prawej stronie) – jest częścią główną; druga – posiadająca ciągłą paginację rzymską – jest częścią końcową. W części głównej Wydawcy umieścili drugą część *Księgi Pontyfików (Liber Pontificalis)* prezentującą w porządku chronologicznym sylwetki 16 biskupów Rzymu (s. 1-272*), obejmującą postaci od Hadriana (772-795) do Stefana V (885-891). Podobnie jak w poprzednim tomie (oraz całej serii „Synody i Kolekcje Praw”) teksty podane są nie tylko w przekładzie polskim, lecz także w języku oryginalnym (łacińskim).

W części końcowej – zgodnie z zapowiedzią zawartą w pierwszym tomie *Liber Pontificalis* – Wydawcy zamieścili trzy indeksy: 1) *Indeks kościołów (Index ecclesiarum, s. 551-567)*; 2) *Indeks osób (Index nominum, s. 569-599)*; 3) *Indeks miejsc geograficznych (Index locorum, s. 601-612)*. Następnie umieszczony został *Leksykon terminów (Lexicon terminorum, s. 613-625)* i *Uzupełnienia do bibliografii (Additamentum bibliographicum, s. 626-627)*. Całość publikacji zamyka dwujęzyczny (łacińsko-polski) *Spis treści (Conspectus materiae, s. 628-629)*. Warto dodać, że na wewnętrznych stronach okładek znajdują się dwa plany (oba są identyczne – opisane po polsku) Bazyliki św. Piotra w Rzymie autorstwa Tyberiusza Alfarano (XVI wiek).

*

Eksponując walory omawianej pracy należy zwrócić uwagę na bardzo staranne podejście do prezentacji źródeł. Założeniem Wydawców było jak najwierniejsze podanie tekstów źródłowych, dlatego – jak już w wspomniano – w 56 pierwszych biogramach od Piotra (?-55?; 64?) do Feliksa IV (526-530) Czytelnik znajdzie aż trzy teksty oryginalne, z którymi może się spotkać w trakcie pracy naukowej. Przywołując tekst oryginalny Wydawcy opierali się na bardzo znanym i popularnym wydaniu Duchesne’a (*Le Liber pontificalis*, vol. 1-2, Paris 1886-1892), jednak – mając na uwadze rzetelność naukową – uwzględniali też znaczniejsze różnice istniejące pomiędzy przyjętym wydaniem a tekstem Theodora Mommsena (*Liber Pontificalis pars prior*, MGH Gesta Pontificum Romanorum, t. 1, Berolini 1898) oraz odnotowali niektóre preferencje Hermana Geertmana (*Le biografie del Liber Pontificalis dal 311 al 535. Testo e commentario*, w: *Atti del colloquio internazionale Il Liber Pontificalis e la storia materiale, Roma, 21-22 febbraio 2002*, ed. H. Geertman, Rome 2003, 285-356), który zaproponował nowe wydanie biogramów z lat 311-535.

Niewątpliwą zaletą prezentowanej publikacji jest przejrzysty układ, dzięki któremu błyskawicznie można odnaleźć poszukiwaną postać danego pontyfika. Cenne są też bogate przypisy, które – zgodnie z zasadami przyjętymi w całej serii

„Synodi et Collectiones Legum” – są trojakiemu rodzaju: 1) w tekście oryginalnym małymi literami oznaczone są uwagi dotyczące samego tekstu (zawsze znajdują się one pod tekstem oryginalnym); 2) zarówno w tekście oryginalnym jak i w przekładzie polskim liczbami arabskimi oznaczone są noty biblijne, bibliograficzne oraz inne o charakterze technicznym (zawsze znajdują się one pod tekstem oryginalnym); 3) w przekładzie polskim dużymi literami oznaczone są uwagi objaśniające tekst oraz okoliczności istotne dla jego zrozumienia (zawsze znajdują się one pod przekładem polskim).

Niezwykle cennym dopełnieniem publikacji są dołączone trzy indeksy (*Indeks kościołów*, przygotowany przez Redaktorów; oraz *Indeks osób* i *Indeks miejsc geograficznych*, które zostały sporządzone przez T. Dekerta). Najbardziej wartościowym wydaje się być *Indeks kościołów*, w którym – w porządku alfabetycznym według imion patronów – wymienione są różnego rodzaju obiekty kultu (kościół, kaplice, oratoria) wspominane w *Księdze Pontyfików*, z odniesieniami do konkretnych tekstów. Zestawienie to pośrednio informuje też o wielkiej ilości obiektów sakralnych w Rzymie. W tym miejscu, gdy mowa jest o indeksach, można zastanowić się, czy nie warto by było sporządzić oddzielnego indeksu pontyfików? Wprawdzie imiona wszystkich biskupów Rzymu znajdują się w *Indeksie osób* (z odpowiednią adnotacją informującą o tym, że byli pontyfikami), jednak alfabetyczne zestawienie ich imion w jednym miejscu dodatkowo ułatwiłoby ich odnalezienie przez Czytelnika.

Wśród „dodatków” do omawianej publikacji na szczególną uwagę zasługuje *Leksykon terminów*. Należy podkreślić, że jest on narzędziem bardzo pomocnym nie tylko w zrozumieniu tekstu, lecz także w poznaniu zwyczajów starożytnego Kościoła, gdyż zawiera wyjaśnienie wielu terminów technicznych, których po prostu nie da się przetłumaczyć na język polski i należy je przedstawić opisowo. Przy ważniejszych terminach podana też została bibliografia, która z pewnością ułatwi Czytelnikom zainteresowanym daną problematyką dotarcie do fachowej literatury przedmiotu.

Warto też odnotować, że autorami przekładów są cztery osoby: ks. Przemysław Szewczyk (biogramy 1-90), Małgorzata Jesiotr (biogramy 91-98), Bogusława Frontczak (biogramy 99-108 i 112) oraz Agnieszka Caba (biogram 109). Lektura *Księgi Pontyfików* skłania do wniosku, że Redakcja trafnie dobrała tych właśnie tłumaczy. Przełożony tekst odznacza się niezwykle dostępną formą podawczą oraz płynną narracją. Tłumacze oddają oryginalny tekst łaciński w sposób jasny, prosty i komunikatywny, a zarazem kompetentny i rzeczowy. Dzięki temu lektura omawianej publikacji jest zrozumiała, ciekawa i wręcz pasjonująca, nawet dla przeciętnego Czytelnika.

Przystępując do oceny formalnej recenzowanej pracy warto przytoczyć ostatnie zdanie *Wprowadzenia*, które Autorzy zaczerpnęli z książki W. Smoczyńskiego (*Rzym, jego Kościoły i Pomniki. Upominek pielgrzymom polskim*, w Krakowie, czcionkami drukarni „Czasu” 1902³, 526): „UWAGA. Omyłki drukarskie każdy czytelnik łatwo zauważy”. To prawda, że „omyłki drukarskie”

są łatwe do wychwycenia, dlatego uwadze każdego Czytelnika zostawiam ich zauważenie. Warto tylko zwrócić uwagę na błędną informację podaną w żywej paginie na s. XX-LXI: „*Bibliographia chronologica*”, gdyż za wyjątkiem wydań *Liber Pontificalis*, wszystkie pozostałe części bibliografii zostały ułożone w porządku alfabetycznym.

Na zakończenie warto odnotować fakt, że omawiana publikacja mogła powstać dzięki wsparciu Narodowego Centrum Nauki, finansującemu projekt badawczy pt. „Zebranie, naukowe opracowanie i wydanie w językach oryginalnych wraz z tłumaczeniem polskim późnoantycznych tekstów synodalnych, prawnych i historycznych Kościoła” (nr rejestracyjny 2011/01/B/HS1/01791). Należy wyrazić nadzieję, że kolejne wnioski składane w związku z opracowywaniem, tłumaczeniem i wydawaniem serii „Synody i Kolekcje Praw” również zostaną pozytywnie zaopiniowane i dofinansowane, dzięki czemu polski Czytelnik będzie miał o wiele łatwiejszy dostęp zarówno do tekstów oryginalnych, jak i polskich przekładów późnoantycznych tekstów prawnych i historycznych dotyczących dziejów i funkcjonowania Kościoła w starożytności i średniowieczu.

ks. Piotr Szczur – Lublin, KUL

Der Kommentar Cyrills von Alexandrien zum 1. Korintherbrief. Einleitung, kritischer Text, Übersetzung, Einzelanalyse von Konrad F. Zawadzki, Traditio Exegetica Graeca 16, Louvain 2015, Peeters, ss. XXVIII + 615.

W prestiżowej, istniejącej od 1991 r. serii *Traditio Exegetica Graeca* (jej pierwszy tom: *La chaîne sur la Genèse. Édition intégrale, I: Chapitres 1 à 3*, ed. F. Petit, Louvain 1991), publikowanej przez wydawnictwo Peeters, nad którą pieczę sprawują obecnie prof. Lucas van Rompay (Duke University, Durham, NC – USA) i prof. Bas ter Haar Romeny (Vrije Universiteit, Amsterdam – Holandia), pojawił się kolejny tom, który zawiera krytyczne wydanie greckiego tekstu *Komentarza do Pierwszego Listu św. Pawła do Koryntian* Cyryla Aleksandryjskiego wraz z obszernym wprowadzeniem, przekładem niemieckim i szczegółową analizą tekstu. Autorem tego dzieła jest Polak Konrad F. Zawadzki (znany już dla czytelników periodyku „Vox Patrum” – zob. jego wnikliwy trzyczęściowy artykuł: *Die Anfänge des „Anathema” in der Urkirche*, Teil 1: *Status quaestionis*; Teil 2: *Anhaltspunkte für das Anathem im Neuen Testament*; Teil 3: *Anathematisierungspraxis in den Schriften der Apostolischen Väter und im apokryphen Korintherbrief*, *VoxP* 28:2008, t. 52/2, 1323-2334; 29:2009, t. 53-54, 495-532; 30:2010, t. 55, 721-766), który tę właśnie pracę przygotował w ramach swojej promocji doktorskiej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu w Trewirze (Theologische Fakultät Trier) w Niemczech. Dołączył tym samym do grona nielicznych Polaków, którzy wydawali krytycznie starochrześcijańskie teksty (por. Athanasius Alexandrinus, *Apologia de fuga sua* [CPG 2122]. *Apologia ad Constantium* [CPG 2129], ed. J.M. Szymusiak: Athanase d’Alexandrie, *Apologie pour sa fuite*.